

Степан Борчук (м. Івано-Франківськ)

МАЛОВІДОМА СТОРІНКА «РОЗШИРЕННЯ ПРАВ СОЮЗНИХ РЕСПУБЛІК»: «УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ» – 2 (1944–1947 рр.)

У статті йдеться про другу спробу підготовки «Української Радянської Енциклопедії» 1944–1947 рр., з'ясовуються обставини виникнення ідеї такого видання, перебіг роботи над проектом й причини його дострокового припинення.

Ключові слова: «Українська Радянська Енциклопедія», енциклопедичний проект 1944–1947 рр., Феодосій Бабенко, Микола Бажан, Дмитро Мануїльський, Лазар Каганович, Микита Хрущов.

Проблема першої повоєнної спроби підготовки республіканського енциклопедичного видання (другої з черги після «скрипниківської» УРЕ 1930–1934 рр.) не знайшла належного висвітлення у сучасній вітчизняній історіографії. У ширшому контексті «розширення прав союзних республік» 1944–1945 рр. [1] розглядає це питання С. Єкельчик, побіжно зауважуючи, що у листопаді 1944 р. більшовицька адміністрація УРСР оголосила «масштабний націєтворчий проект» – двадцятитомну Українську Радянську Енциклопедію: «Призначений на головного редактора Мануїльський погодив цю місцеву ініціативу в Москві «з тов. Александровим, який висловив не тільки свою думку, а й думку тов. Маленкова про те, що така українська радянська енциклопедія якраз на часі»... Республіканські чиновники мали амбітний намір завершити двадцять томів до 1955 р., але 1947 р. їм довелося припинити проект через брак фінансування з Москви» [5]. Попри лаконічність цього повідомлення, цінною є авторська згадка про принаймні усне «добро» на підготовку УРЕ начальника Управління пропаганди і агітації ЦК ВКП(б) Г. Ф. Александрова й секретаря ЦК ВКП(б) й водночас заступника Голови РНК СРСР Г. М. Маленкова.

Дещо докладніше справу підготовки УРЕ 1944–1947 рр. висвітлено у статті аспірантки Інституту історії України НАН України Т. Демиденко, однак вона лише окреслює проблему, не надто її деталізуючи. Втім, до її статті долучено цінний документальний додаток [4].

У нашій розвідці зроблено спробу докладніше з'ясувати обставини ініціювання другої спроби видання «Української Радянської

Енциклопедії» 1944–1947 рр., процес розгортання роботи над проектом, окреслити коло його учасників й причини його дотермінового заморожування.

30 жовтня 1944 р. Рада Народних Комісарів УРСР і ЦК КП(б)У ухвалили постанову № 1441 «Про видання Української Радянської Енциклопедії», яка була оприлюднена 15 листопада 1944 р. на шпальтах «Радянської України» [7, с. 1]. Метою видання, підготовка якого мала розпочатися вже з 1 листопада 1944 р., визначалося «посилення виховання народних мас, особливо партійно-радянських кадрів і інтелігенції в дусі більшовизму і радянського патріотизму та мобілізації народу на відбудову державного, економічного і культурного життя України».

У дусі звичних більшовицьких пропагандистських кліше окреслювалася документом й «історіософія» майбутнього енциклопедичного проекту: «В основу УРЕ покласти наукове, ленінсько-сталінське висвітлення непорушного союзу українського і російського народів, закономірності перемоги радянської влади на Україні і возз'єднання українського народу в єдиній українській радянській державі. В УРЕ потрібно ґрунтовно показати героїчне минуле і культурну спадщину українського народу, особливо відзначивши історичне значення приєднання України до Росії; спільну боротьбу українського і російського народів за встановлення радянської влади, вказавши, що радянська влада на Україні є здійсненням одвічної мрії українського народу...» [7, с. 1]

Цим же рішенням затверджувалася Головна редакційна колегія «УРЕ» у складі М. П. Бажана, акад. О. І. Білецького, акад. О. О. Богомольця, проф. А. О. Введенського,

акад. К. Г. Воблого, акад. М. С. Возняка, доц. Ф. Ф. Єневича, проф. Г. С. Костюка, акад. О. І. Лейпунського, К. З. Литвина, Д. З. Мануїльського, акад. Є. О. Патона, проф. М. Н. Петровського, В. Ф. Старченка та акад. П. Г. Тичини [7, с. 1].

Розпорядженням РНК УРСР від 2 січня 1945 р. № 1-р Головній редколегії «УРЕ» передавалися картотека, бібліотека літератури й усі справи створеної свого часу УРЕ М. Скрипника – В. Затонського 1930–1934 рр., що мали зберігатися у Книжковій палаті УРСР [4, с. 216].

9 лютого 1945 р. постановою РНК УРСР і ЦК КП(б)У № 212 «Про план видання, кошторис та штати Української Радянської Енциклопедії» було деталізовано попередню ухвалу від 30 жовтня 1944 р.: затверджувався план видання в обсязі 10 томів та одного тому настільної енциклопедії, загальним накладом 550 тис. примірників й терміном виходу у п'ять років; передбачалися штати видання на 1945 р. у кількості 79 осіб; уряд республіки мав «просити РНК СРСР доручити Державній штатній комісії при РНК СРСР розглянути та затвердити штати УРЕ» [4, с. 219–220; 10, ф. 2, оп. 7, спр. 2096, арк. 68].

14 лютого 1945 р. Голова Ради Народних Комісарів УРСР М. С. Хрущов звернувся з листом до наркома фінансів СРСР й голови Державної штатної комісії при РНК СРСР А. Г. Зверева. У документі йшлося: «Радою Народних Комісарів й Центральним Комітетом КП(б)У ухвалено постанову про видання Української Радянської Енциклопедії.

У даний час організаційні заходи завершуються, й редакція УРЕ повинна розпочати підготовку матеріалів для видання.

Рада Народних Комісарів УРСР просить розглянути й затвердити штатний розпис для редакції Української Радянської Енциклопедії у складі 79 осіб, з місячним фондом заробітної платні 76,1 тис. руб.» [10, ф. 2, оп. 7, спр. 2747, арк. 29.]

У штатному розписі редакції, крім головної редакції (головний редактор, заступник головного редактора, редактор-організатор,

технічний секретар), передбачалася наявність 16 редакційних відділів: 1) відділ суспільних наук; 2) відділ психології, педагогіки, народної освіти; 3) відділ мови, літератури й мистецтва; 4) відділ військових наук; 5) відділ охорони здоров'я та медицини; 6) відділ агробіологічних наук і сільського господарства; 7) відділ природознавства, точних наук і техніки; 8) літературна редакція; 9) відділ словника (упорядкування слів); 10) коректорський відділ; 11) бібліографічно-бібліотечний відділ; 12) відділ художньо-ілюстративного оформлення; 13) технічна редакція; 14) стенографічно-друкарське бюро; 15) бухгалтерія й планова частина; 16) господарська частина [10, ф. 2, оп. 7, спр. 2747, арк. 30–32].

Учений секретар УРЕ
Феодосій Бабенко.
Фото 1952 р.

Втім, Арсеній Григорович Зверев не відгукнувся (принаймні, за відомими нам документами) на звернення свого українського колеги. Зрештою, кремлівським урядовцям було не до республіканської енциклопедії УРСР – завершувалася Друга світова війна, відбувався повоєнний геополітичний розподіл світу, народне господарство було зруйноване – гроші насамперед були потрібні на відбудову. Підготовка «УРЕ» у цій ситуації виглядала лише республіканським «клопотом». Очевидно, саме тому упродовж усього 1945 р. й до початку квітня 1946 р. робочий апарат Редакції «УРЕ» не був підібраний, й робота по підготовці видання енциклопедії завмерла [10, ф. 4750, оп. 1, спр. 13, арк. 13].

Робочий апарат «УРЕ» у єдиній особі – ученого секретаря доцента Ф. М. Бабенка – був створений лише ухвалою Оргбюро ЦК КП(б)У від 3 квітня 1946 р. У його рішенні йшлося: «Затвердити т. Бабенка Ф. М. вченим секретарем редакції «Української Радянської Енциклопедії»».

Через десять днів – 11 квітня 1946 р. – під головуванням президента АН УРСР акад. О. О. Богомольця відбулося перше засідання Редколегії УРЕ. На ньому було розглянуто питання про складання проспекту словника (тематичного плану) «УРЕ», склад наукових відділів редакції енциклопедії й поточні завдання роботи редколегії. Доповідь про

складання проспекту словника зробив член Головної редколегії енциклопедії доцент Ф. Ф. Єневич (1905–1976) – директор Українського філіалу Інституту Маркса-Енгельса-Леніна при ЦК ВКП(б) [8]. Участь в обговоренні доповіді й засад підготовки словника «УРЕ» взяли акад. О. О. Богомолець, директор Інституту історії України АН УРСР членкор. АН УРСР М. Н. Петровський, акад. Л. А. Булаховський, президент Академії архітектури УРСР проф. В. Г. Заболотний, проф. А. О. Введенський, проф. І. Т. Швець, генерал Кулаков, директор Бібліотеки АН УРСР Ю. О. Меженко та ін. [10, ф. 4750, оп. 1, спр. 13, арк. 13–14.]

В процесі обміну думками Редколегія ухвалила такі пропозиції: 1. Просити ЦК КП(б)У та Раду Міністрів УРСР затвердити робочий апарат Редколегії у складі 20 завідувачів науковими відділами й 24 наукових співробітників – редакторів цих відділів та решту технічних працівників за проектом штатів «УРЕ». 2. Затвердити засади складання словників. 3. При складанні словників надати перевагу співробітникам АН УРСР. 4. Просити ЦК КП(б)У та Раду Міністрів УРСР затвердити обсяг «УРЕ» у 20 томів по 60 авторських аркушів кожний. 5. Просити ЦК КП(б)У та РМ УРСР затвердити відповідальними редакторами томів майбутнього видання Д. З. Мануїльського, О. О. Богомольця, М. П. Бажана, К. З. Литвина та І. Д. Назаренка. 6. Добір авторів, замовлення словників покласти на ученого секретаря Редакції «УРЕ» [10, ф. 4750, оп. 1, спр. 13, арк. 14.].

З огляду на ключову роль у другому проекті «УРЕ» ученого секретаря видання, варто докладніше зупинитися на його практично невідомій постаті.

Феодосій Миколайович Бабенко народився 14 (27) серпня 1899 р. у с. Богодухівка Чорнобаївської волості Золотоніського повіту Полтавської губ. у родині (за визначенням Ф. Бабенка) «міщанина з селян», який займався сільським господарством й підсобними роботами. 1916–1921 рр. навчався в учительській семінарії (згодом технікумі) у Прилуках. Під час навчання у березні 1920 р. вступив до боротьбистського Комуністичного союзу молоді, з травня 1920 р. – член ЛКСМУ. Завідував 2-м та 5-м дитячими будинками у Прилуках (1922–1923); працю-

вав на виборних комсомольських посадах (повітовий комітет – окружком – губком комсомолу), Центральному бюро юних піонерів при ЦК ЛКСМУ. Член КП(б)У з 1927 р. У 1928–1932 рр. – старший інспектор комуністичного дитячого руху (КДР) Управління соціального виховання, керівник групи позашкільного виховання та інспектор КДР Сектору соцівиху НКО УСРР. 1931–1932 рр. – аспірант ВУАМЛІН; 1934–1937 рр. – слухач Інституту червоної професури (філософії) у Києві. 1937–1938 рр. – керівник кафедри ленінізму Українського інституту масової заочної освіти; згодом (1938–1941) – завідувач кафедри марксизму-ленінізму Гідромеліоративного інституту у Києві. 1939 р. ВАК Міністерства вищої освіти СРСР затверджений вченому званні доцента [10, ф. 166, оп. 12, спр. 257, арк. 1–3].

Учасник Великої Вітчизняної війни, під час якої перебував на політико-пропагандистських й командних посадах, завершивши її у званні підполковника. Мав нагороди: ордени – «Червоної Зірки» та «Отечественной войны» I ст.; медалі – «За оборону Сталінграда», «За освобождение Праги», «За победу над Германией в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.». Демобілізований 16 січня 1946 року.

Отже, новопризначений учений секретар енциклопедії мав за плечима поважний життєвий досвід й досвід керівної роботи.

Наступна нарада у справі «УРЕ» відбулася 26 квітня 1946 р. у заступника Голови Ради Міністрів УРСР М. П. Бажана. На ній було присутнім вузьке коло осіб. Крім господаря кабінету, у нараді взяли участь: відповідальний редактор видання акад. Д. З. Мануїльський, начальник Управління пропаганди і агітації ЦК КП(б)У І. Д. Назаренко, завідувач відділу преси ЦК А. Т. Чеканюк, керівник Управління в справах поліграфії УРСР П. Є. Рудий, міністр фінансів УРСР Г. Л. Сахновський, Ф. Ф. Єневич, учений секретар «УРЕ» Ф. М. Бабенко, головний редактор Політвидаву УРСР І. Д. Білоус [10, ф. 2, оп. 7, спр. 3959, арк. 32].

Микола Платонович Бажан розпочав нараду з сумної констатації: «Як відомо, вже майже рік минув після того, як винесена постанова Раднаркому про створення Української Радянської Енциклопедії... На жаль, мушу

сказати, що реалізація постанови йшла неприпустимими темпами і зроблено дуже мало. Тільки в цьому місяці робота почала активізуватися. Тут великий вплив мали вказівки тов. Мануїльського про роботу по створенню УРЕ. Для всіх нас цілком зрозуміла вага цього питання – політична, ідейна і культурна... Основне питання – встановити конституцію видання: чи треба засновувати спеціальне видавництво УРЕ, що має декілька плюсів, чи зробити його відділом Партвидаву при ЦК КП(б)У, що також має плюси...» [10, ф. 2, оп. 7, спр. 3959, арк. 33–34].

На цій нараді була заслухана доповідь ученого секретаря Ф. М. Бабенка про роботу апарату Редколегії «УРЕ» за три тижні його існування. Доповідач, зокрема, з'ясував, що після попереднього засідання 11 квітня відбулися розмови з усіма особами, висунутими на завідувачів відділів редакції, й досягнуто їхньої згоди. Вакантною залишалася лише посада керівника відділу юридичних наук. Були зроблені замовлення співробітникам АН УРСР на складання термінологічних словників по окремих розділах енциклопедії. Першим було замовлено словник по історії України авторитетному співробітнику Інституту історії України АН УРСР Ф. О. Ястребову (1903–1973). Крім того, спільно з директором Бібліотеки АН УРСР Ю. О. Меженком [14] було сформовано групу бібліотечних працівників – фахівців з бібліографії, які приступили до складання термінологічних словників, на підставі яких були складені «Большая Советская Энциклопедия», «Малая Советская Энциклопедия», а також, як, вдавшись до езопової мови, висловився Феодосій Миколайович, «*видання українського тритомника*» – тобто «Українська Загальна Енциклопедія» (Львів – Станіславів – Коломия, 1930–1935). Відділи «УРЕ» вже приступили до роботи. Був складений штатний розпис редакції на 88 осіб, з яких 25 осіб вже дали згоду працювати в апараті УРЕ [10, ф. 2, оп. 7, спр. 3959, арк. 35–36].

Невирішеною проблемою залишалося питання, кому має підпорядковуватися апарат «УРЕ» – Раді Міністрів УРСР чи республіканському Політвидаву – й якими повинні бути посадові оклади редакційних працівників. Президент АН УРСР О. О. Богомолець пропонував прирівняти за оплатою завідувачів

відділами й старших наукових співробітників «УРЕ» до ставок наукових співробітників Академії наук. Проблемною була й справа розташування енциклопедії – робота над нею вимагала окремого приміщення з кількома десятками кімнат й спеціально обладнаною бібліотекою. Пропонувалося відійти від первісно визначеного обсягу «УРЕ» у 10 томів й збільшити його удвічі – до 20 томів (по 60 арк. кожний). Значний обсяг роботи щодо друкування видання і його масовий наклад висував, у свою чергу, питання про друкарню.

Справа кадрового забезпечення редакції «УРЕ» була визначена лише у загальних рисах й була, швидше за все, на цьому етапі лише декларацією про наміри. Учений секретар енциклопедії не мав зайвих ілюзій: «З кадрами дуже погано. На сьогодні у нас є кандидати на зав. відділів. В основному це товариші, які працюють на досить відповідальній роботі і які працювати в цій справі [УРЕ] будуть дуже мало. Таких є 19 чол. Ми подали їх кандидатури на розгляд ЦК.

Відносно інших кадрів питання ставиться так: кожний зав. відділом разом з нами мусить підібрати одного чоловіка, і знов-таки ми нічого не можемо сказати, як ми забезпечимо цих людей. Таким чином, основне: кадри, гроші, приміщення» [10, ф. 2, оп. 7, спр. 3959, арк. 37].

Відповідальний редактор «УРЕ» Д. З. Мануїльський також підтримав думку доповідача про надзвичайну важливість кадрового забезпечення енциклопедії: «Зараз нам треба підшукувати кадри. Це наше партійне завдання. Я знаю, що будуть труднощі з кадрами, буде нелегко. Коли трудно знайти заввідділу пропаганди в який-небудь Обком партії, то тут ще більші труднощі будуть. Зараз партія повинна взятися за цю справу і кадри підшукати... Таким чином, основне питання – це кадри. Треба зрозуміти, що цих наукових працівників фінансово потрібно зацікавити. Ставки і гонорар потрібні бути високими. Тоді ми зможемо вибирати кадри. Коли ви дасте матеріальні умови, люди до нас будуть іти» [10, ф. 2, оп. 7, спр. 3959, арк. 52–53].

Підсумовуючи обмін думками під час наради, М. П. Бажан так резюмував її результати, зробивши наголос, що створювати окреме видавництво «УРЕ» недоцільно, а відтак наявна

лише альтернатива – підпорядковувати редакцію або Політвидав, або Видавництву АН УРСР: «Справа стоїть так: чи то при Політвидаві, чи то при Академії наук. Для Академії наук легше дістати приміщення. Дозвольте резюмувати так: будемо просити тов. Мануїльського поставити перед Президією Академії наук питання про видання УРЕ в системі Видавництва Академії наук з державною цільовою дотацією на це видавництво і заснуванням редакції для видання УРЕ в системі Академії наук. Поскілки питання про Політвидав може бути вирішене після відхилення пропозиції про організацію УРЕ при Академії наук, ми про Політвидав зараз нічого питати не будемо.

Ми будемо просити Дмитра Захаровича [Мануїльського] це питання з'ясувати, і після з'ясування дозвольте ще раз скликати на раду» [10, ф. 2, оп. 7, спр. 3959, арк. 55].

Учасники наради 26 квітня 1946 р. вирішили клопотатися перед ЦК КП(б)У й Радою Міністрів УРСР про створення наукового інституту «УРЕ» при АН УРСР; робочому апарату енциклопедії доручалося підготувати до засідання ЦК КП(б)У й РМ УРСР проекти кошторису й штатів інституту «УРЕ» [10, ф. 4750, оп. 1, спр. 13, арк. 15].

27 травня 1946 р. учений секретар видання

Ф. М. Бабенко звернувся з листом до директора Української Книжкової Палати: «Рішенням ЦК КП(б)У і Ради Міністрів УРСР в цьому році поновлена робота над виданням Української Радянської Енциклопедії». Редакції УРЕ дуже потрібні матеріали, видані і підготовлені до друку редакцією УРЕ попереднього скликання. 1934 р. за наказом Наркомосу УРСР ліквідком всі ці видані матеріали, рукописи, літературу передав Вам на схорону.

Посилаю до Вас свого секретаря т. Васильєву А. П. для з'ясування стану, в якому знаходиться все вищезазначене, і можливості використання їх в нашій роботі».

Принагідно висловлювалося прохання надати зазначеній особі «всебічну допомогу по терміновому виконанню покладеного на неї завдання» [10, ф. 4750, оп. 1, спр. 3, арк. 11].

21 червня 1946 р. на промовисту адресу «Москва, Кремль, товаришу Сталіну Й. В.» було спрямоване звернення Голови Ради Міністрів УРСР й Першого секретаря ЦК КП(б)У М. С. Хрущова з приводу підготовки республіканської енциклопедії. У документі йшлося: «Раднарком УРСР і ЦК КП(б)У 30 жовтня 1944 р. ухвалили рішення про видання Української Радянської Енциклопе-

Про видання Української Радянської Енциклопедії

Постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У

З метою посилення виховання народних мас, особливо партійно-радянських кадрів і інтелігенції в дусі більшовизму і радянського патріотизму та мобілізації народу на відбудову державного, економічного і культурного життя України, РНК УРСР і ЦК КП(б)У встановлюють:

1. Приступити з 1 листопада 1944 року до підготовки видання Української Радянської Енциклопедії (УРЕ).

2. В основу УРЕ покласти наукове, лєнінсько-сталінське висвітлення непорушного союзу українського і російського народів, закономірності перемоги радянської влади на Україні і воз'єднання українського народу в єдиній українській радянській державі. В УРЕ потрібно ґрунтовно показати героїчне минуле і культурну спадщину українського народу, особливо відзначивши історичне значення приєднання України до Росії; спільну боротьбу українського і російського народів за встановлення радянської влади, вказавши, що радянська влада на Україні є здійсненням одвічної мрії українського народу; величезні досягнення Радянської України в галузі державного, економічного і культурного розвитку за Рок радянської влади; німецьку окупацію України (зруйнування промисловості і залізниць, міст і сіл, знищення насе-

лення, вивезення населення до Німеччини, намагання овімечити український народ); Вітчизняну війну радянського народу проти німецько-фашистських загарбників (Червона Армія, партизани, народне ополчення, підпілля робота, тля тощо), підкресливши вирішальне значення допомоги народів Радянського Союзу, в першу чергу російського народу, у визволенні України; відбудову народного господарства і культури Радянської України; роль партії Леніна — Сталіна з керівництві боротьбою українського народу за встановлення радянської влади, мирним будівництвом соціалізму і визволенням України спід гітлерівського гніту.

3. Затвердити головну редакційну колегію УРЕ в складі тт. Бажана М. П., акад. Білецького О. І., акад. Богомольця О. О., проф. Введенського А. О., акад. Воблого К. Г., акад. Возняка М. С., доц. Євєвича Ф. Ф., проф. Костюка Г. С., акад. Лейпунського О. І., т. Литвина К. З., т. Мануїльського Д. З., акад. Патона Є. О., проф. Петровського М. Н., т. Старченка В. Ф., акад. Тичини П. Г.

4. Доручити відділу пропаганди і агітації ЦК КП(б)У, Укрдержвидав і головній редколегії УРЕ подати до 1 січня 1945 року план видання, штати і кошторис УРЕ.

5. Покласти друкування УРЕ на Укрдержвидав.

**Голова РНК УРСР
М. ХРУЩОВ.**

**Секретар ЦК КП(б)У
Д. БОРОТЧЕНКО**

Постанова РНК УРСР та ЦК КП(б)У №1441 "Про видання Української Радянської Енциклопедії", 30 жовтня 1944 р. Текст з газети "Радянська Україна", 15 листопада 1944 р.

дії, якій має належати видатна культурно-політична роль у розвитку радянської культури українського народу.

Видання енциклопедії намічено здійснити у 20-ти томах з орієнтацією, переважно, на контингент [читачів] з середньою освітою.

Упродовж часу, що минув з дня постанови РНК УРСР і ЦК КП(б)У, проведена підготовча робота в галузі підбору редакції, керівного наукового персоналу й організації матеріалів для словників. До складу співробітників редакції енциклопедії залучені провідні й найвидатніші наукові кадри Української РСР [10, ф. 2, оп. 7, спр. 3927, арк. 56].

І далі, задля «забезпечення подальшого успішного виконання завдань» щодо видання УРЕ, висловлювалися декілька прохань: «1. Дозволити, за прикладом БСЭ, організувати у системі Академії наук Української РСР державний науковий інститут «Українська Радянська Енциклопедія», поклавши на нього підготовку й видання зазначеної енциклопедії. 2. Поширити на інститут «Українська Радянська Енциклопедія», що створюється, дію постанови РНК СРСР від 6.III.1946 р. № 514. 3. Доручити Державній штатній комісії при Раді Міністрів СРСР розглянути й затвердити, за поданням Ради Міністрів УРСР, структуру й штати державного наукового інституту «Українська Радянська Енциклопедія», що створюється» [10, ф. 2, оп. 7, спр. 3927, арк. 54–55].

Невідомо, якою була реакція Й. Сталіна на це звернення й чи була взагалі якась формалізована на письмі відповідь. Коротенька контрольна довідка щодо проходження цього документа лаконічно стверджує: «По письму товарища ХРУЩЕВА Н. С. № 5/52 от 21 июня с/г. на имя товарища СТАЛИНА И. В. об организации в системе Академии наук Украинской ССР института – «Украинская Советская Энциклопедия».

Вопрос направлен 24.VI-с/г. в Совет Министров СССР тов. Берия Л. П. на рассмотрение. Ст. консультант *И. Грубина*. 28.VI-46 г.» [10, ф. 2, оп. 7, спр. 3927, арк. 56].

Кремль не поспішав з відповіддю на звернення щодо легалізації статусу редакції «УРЕ» й створення у системі АН УРСР окремого профільного інституту. На ситуацію з енциклопедією вочевидь негативно вплинула й смерть 19 липня 1946 р. президента АН

УРСР акад. О. О. Богомольця, активного прихильника підготовки республіканської енциклопедії зусиллями академічних працівників й у Видавництві АН УРСР.

Тим часом редакція «УРЕ» як окремий підрозділ тимчасово працювала у складі Українського видавництва політичної літератури – Укрполітвидаву – у кількох кімнатах по вул. Володимирській, 42 у Києві. Поки тривав обмін думками з приводу статусу й перспектив видання «УРЕ» у середніх й верхніх ешелонах республіканської компартійної номенклатури, продовжувалася копітка редакційна робота, зокрема, над укладанням термінологічних словників. Відповідно з рекомендаціями наради у справі «УРЕ» від 26 квітня 1946 р., формувався штат старших наукових співробітників редакційних відділів «УРЕ» – основних працівників апарату енциклопедії.

Так, 15 травня 1946 р. до відповідального секретаря видання Ф. М. Бабенка звертався з письмовою заявою заввідділу педагогіки «УРЕ», Заслужений діяч науки проф. С. Чавдаров: «Прошу зарахувати на посаду старшого наукового співробітника відділу педагогіки УРЕ тов. Горбунцову Т. Ю., яка працює старшим науковим співробітником Науково-дослідного інституту педагогіки» [10, ф. 4750, оп. 1, спр. 9, арк. 39]. 16 травня до Редакції УРЕ було відправлено листа за підписом директора Інституту органічної хімії АН УРСР акад. А. І. Кіпріанова: «Прошу зачислити ст[аршого] научн[ого] сотрудника Института органической химии АН УССР кандидата технических наук Б. Г. Савинова на должность ст[аршого] научного сотрудника по отделу химии.

Б. Г. Савинов известен мне как образованный химик с широким кругозором, автор ряда научных работ, популярных статей, брошюр и руководств научно-технического характера.

Б. Г. Савинов – большой аккуратист и это, наряду с его литературным опытом, делает его кандидатуру очень подходящей для работы над изданием Энциклопедии» [10, ф. 4750, оп. 1, спр. 9, арк. 63-63 зв.].

1 липня 1946 р. до Редакції «УРЕ» адресував доповідну записку старший науковий співробітник редакційного відділу «Архітектура й містобудівництво» професор С. М. Колотов. У його письмовій заяві з'ясовувалися обставини уповільненого темпу підготовки

відповідного термінологічного словника. Певні наголоси у документі навіть були подібними до «націоналістичних» декларацій: «Складання словника для УРЕ з розділу «Архітектура й містобудівництво» гальмується з-за відсутності первинного матеріалу. З питань цього відділу, як і взагалі з питань мистецтва, немає ні спеціальних енциклопедій, ні термінологічних словників. БСЭ, так само, як і інші загальні енциклопедії мало торкаються питань української архітектури й українського мистецтва. В зв'язку з цим виникає потреба запровадити додатковий етап роботи перед складанням словника» [10, ф. 4750, оп. 1, спр. 9, арк. 39].

Цей додатковий етап, на думку автора меморандуму, мав полягати у складанні картотеки слів і понять за літературними джерелами й поповненні її відповідним додатковим матеріалом. У картках, крім основних відомостей, мало бути зазначене: напрямок змісту поняття або терміну, джерело, орієнтовна кількість знаків. Картотека після експертної оцінки й врахування відповідних зауважень мала слугувати базою для другого етапу роботи – складання самого словника. На цьому етапі роботи, на думку С. М. Колотова, «слабким місцем буде термінологія». Тому фахівці відділу потребуватимуть лексичної консультації, що, відповідно, ускладнить роботу. З урахуванням вищенаведеного, пропонувалося запровадити диференційовані розцінки оплати праці у залежності від складності роботи: друкований аркуш складання картотеки – 1 500 руб., складання словника – 4 000 руб. [10, ф. 4750, оп. 1, спр. 9, арк. 39–39 зв.]

6 липня 1946 р. до Редакції «УРЕ» звернувся з листом ректор Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка проф. В. Г. Бондарчук, він же завідувач відділу геології та географії енциклопедії, пояснюючи причини затримки дорученого йому керівництва складанням термінологічних словників з геологічних та географічних наук. Головною перешкодою у цій роботі, на його думку, була відсутність у відділі штатного працівника, який би виконував це завдання. Відтак висловлювалося побажання: «З метою прискорення складання розгорнутих словників прошу Вашого дозволу на доручення цієї роботи окремим фахівцям з оплатою по аркушах тексту, установивши ліміт їм цього у десять друк. ар-

кушів» [10, ф. 4750, оп. 1, спр. 9, арк. 38].

17 липня 1946 р. доповідні записки з супровідним листом ученого секретаря «УРЕ» Ф. М. Бабенка були спрямовані члену Президії Редколегії «УРЕ» М. П. Бажану, який наклав резолюцію: «Згоджуюсь щодо оплати в межах, яка встановлена практикою словникової роботи в інших республіках. *М. Бажан*» [10, ф. 4750, оп. 1, спр. 9, арк. 37].

На думку Т. Демиденко, яка спирається на пізніше (1957 р.) свідчення тогочасного члена Редакційної колегії видання Ф. Ф. Єневича, занадто активне розгортання роботи над республіканським енциклопедичним проектом на той час не знайшло підтримки в ЦК ВКП(б) і «автоматично, без письмового розпорядження, було припинене: принаймні жодних свідчень про це виявити не вдалося» [4, с. 216].

Однак таке твердження не зовсім коректне. Адже, наприклад, звіт ученого секретаря «УРЕ» Ф. М. Бабенка про роботу Редакції «УРЕ» упродовж 3 квітня 1946 р. – 1 березня 1947 р. у своїй заключній частині розпочинається з такої пропозиції: «В зв'язку з постановою ЦК ВКП(б) про припинення роботи Української Радянської Енциклопедії вважаю за доцільним просити ЦК КП(б)У: 1. Видати рішення про припинення роботи робочого апарату УРЕ з 15.03.1947 р., зобов'язавши всі установи, що нижче перелічені, до цього терміну прийняти від УРЕ всі справи, бібліотеку та словники і розрахуватись з авторами. 2. Всі виготовлені словники та картотеку до них передати Академії наук УРСР для використання за вказівками ЦК КП(б)У. 3. Бібліотеку УРЕ передати бібліотеці Академії наук УРСР. 4. Робітників УРЕ надіслати, по ліквідації установи, на відповідну роботу. 5. Зобов'язати Укрполітвидав прийняти від УРЕ все листування та грошові документи [...]» [10, ф. 4750, оп. 1, спр. 13, арк. 27] (виділення наше. – *Авт.*).

Отже, як видно з процитованого документа, останнє слово в українській енциклопедичній справі, принаймні 1947 р., сказав Кремль, аморфний ЦК ВКП(б) й у першу чергу особисто Й. Сталін. Маємо й конкретну дату – 15 березня 1947 року.

Однак робота над республіканським енциклопедичним проектом тривала й після цієї рубіжної дати. Очевидно, йшлося про боротьбу впливів серед «української» партномен-

клатури й прагнення М. Хрущова залишити за собою останнє слово у цьому питанні.

19 червня 1947 р. учений секретар УРЕ Ф. Бабенко «на вимогу» відділу науки Управління пропаганди і агітації ЦК КП(б)У «для підготовки питання до засідання ЦК КП(б)У» подав пакет документів щодо утворення «Наукового інституту Української Радянської Енциклопедії при Академії наук УРСР» (проект постанови Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У, загальний кошторис витрат по виданнях «УРЕ» на 1947–1954 рр., калькуляція видань «УРЕ» на 1947–1954 рр., пояснювальна записка до штатного розкладу Інституту «УРЕ», штатний розклад Інституту «УРЕ», довідка про потребу приміщення для Інституту «УРЕ», проект постанови ЦК КП(б)У «Про редакторів відділів УРЕ» та ін.) [10, ф. 4750, оп. 1, спр. 10, арк. 1–25].

Згідно з проектом постанови РМ УРСР і ЦК КП(б)У «Про утворення Наукового інституту Української Радянської Енциклопедії при Академії наук УРСР», на інститут покладалася підготовча та наукова й редакційна обробка матеріалів по виданню основної, настільної енциклопедії та лексичних словників. Друк енциклопедії та словників мало забезпечувати Видавництво АН УРСР [10, ф. 4750, оп. 1, спр. 10, арк. 2].

Представницьким (за нечисленними винятками партноменклатури) виглядав і список редакторів наукових відділів УРЕ: 1) відділ марксизму-ленінізму, історії ВКП(б) і КП(б)У – К. З. Литвин; 2) відділ історичних наук – чл.-кор. АН УРСР М. Н. Петровський; 3) відділ економічних наук – акад. АН УРСР К. Г. Воблий; 4) відділ філософських наук – Ф. Ф. Єневич; 5) відділ військових наук – ген. Савков; 6) відділ юридичних наук і радянського будівництва – проф. В. Г. Бошко; 7) відділ педагогічних наук і культурного будівництва – проф. С. Чавдаров; 8) відділ мистецтва – акад. АН УРСР О. Є. Корнійчук; 9) відділ літератури – акад. АН УРСР О. І. Білецький; 10) відділ лінгвістичних наук – акад. АН УРСР Л. А. Булаховський; 11) відділ механіко-математичних наук – проф. М. М. Боголюбов; 12) відділ фізико-хімічних наук – акад. А. І. Кіпріанов; 13) відділ геолого-географічних наук – проф. В. Г. Бондарчук; 14) відділ археологічних наук – акад. АН УРСР П. П. Єфіменко; 15) відділ біологічних

наук – акад. АН УРСР Д. К. Третьяков; 16) відділ медичних наук і охорони здоров'я – проф. В. П. Комісаренко; 17) відділ технічних наук, промисловості і шляхів сполучення – проф. І. Т. Швець; 18) відділ агрономічних наук і сільського господарства – чл.-кор. АН УРСР П. А. Власюк; 19) відділ архітектури і містобудівництва – акад. Академії архітектури УРСР В. Г. Заболотний [10, ф. 4750, оп. 1, спр. 10, арк. 10].

Поки що не з'ясовано, чи розглядалося питання про утворення Інституту «УРЕ» на засіданні ЦК КП(б)У, але робота редакції енциклопедії тривала ще до осені 1947 року. Ще план роботи редакції на жовтень 1947 р. свідчить про її функціонування у здавалось би звичному режимі, але вже план на листопад 1947 р. містить пункти, які виразно переконують про припинення роботи й ліквідацію справ: «Підготувати до здавання майно, документацію. – Термін – 20/XI-47 р.»; «Підготувати до здавання бібліотеку, словники, картолеку... Термін – 22/XI-47 р.» [10, ф. 4750, оп. 1, спр. 13, арк. 10–11]. Останній збережений в архівах документ редакції УРЕ датується 1 грудня 1947 р. Це акт комісії з перевірки діловодства енциклопедії станом на 17 листопада 1947 р., яка була створена за розпорядженням ученого секретаря УРЕ Ф. М. Бабенка (саме йому 13 грудня 1947 р. було передано третій примірник цього документа) [10, ф. 4750, оп. 1, спр. 14, арк. 42–43].

Кремлівське рішення про припинення роботи редакції «Української Радянської Енциклопедії» цілком вписувалося у контекст тогочасних подій в УРСР. Й. Сталіна дратували інформації Першого секретаря ЦК КП(б)У й Голови Ради Міністрів УРСР М. Хрущова про голод 1946–1947 рр. у республіці. Як пригадував Микита Сергійович: «Він [Сталін] вважав, нібито я піддаюся місцевому українському впливові, що на мене чиниться такий тиск і я став ледь не націоналістом, який не заслуговує довіри» [9, с. 11].

Спершу радянський диктатор, який вбачав у таких повідомленнях лише «м'якотілість», розмірковував про необхідність «зміцнити» керівництво УРСР, але вже у лютому 1947 р. ЦК ВКП(б) «закріпив» цю думку ухвалою «Про зміцнення партійної і радянської роботи на Україні». 3 березня 1947 р. відбувся пленум ЦК КП(б)У, що у ньому взяли участь член

Політбюро ЦК ВКП(б) Л. Каганович й секретар ЦК ВКП(б) М. Патоличев. Обоє слухняно обрали до складу Політбюро й Оргбюро ЦК КП(б)У. Пленум визнав недоцільною практику суміщення посад Голови Ради Міністрів й Першого секретаря ЦК КП(б)У, ухваливши «затвердити Першим секретарем ЦК КП(б) України тов. Кагановича Л. М. з тим, що тов. Хрущов М. С. залишається Головою Ради Міністрів УРСР». За ініціативою новообраного очільника КП(б)У розгорнулася масштабна підготовка до пленуму ЦК КП(б)У з доволі промовистим порядком денним – «Боротьба проти [українського] націоналізму як головної небезпеки в КП(б)У» [6, с. 84–85; 12, с. 390–391]. Через неповні два тижні після «другого пришествя» Л. Кагановича в Україну однією з перших жертв цієї антиукраїнської кампанії й став вочевидь проект «Української Радянської Енциклопедії».

Однак, як вже зазначалося вище, боротьба за впливи у верхівці партноменклатури республіки до певної міри реанімувала енциклопедичний проект й продовжила його функціонування до осені 1947 року. Як пригадував М. Хрущов: «Пішов потік записок Кагановича Сталіну з «проблемних питань». Зрештою, дійшло до того, що одного разу Сталін зателефонував мені: «Чому Каганович надсилає мені записки, а ви ці записки не підписуєте?». «Товариш Сталін, Каганович – секретар республіканського ЦК, й він пише вам як Генеральному секретарю ЦК. Тому мій підпис не потрібний». «Це неправильно. Я йому сказав, щоб жодної записки без вашого підпису ми надалі не будемо приймати» [...]. Проте мені майже не довелося підписувати записок, оскільки їхній потік вичерпався: Каганович знав, що його записки ніяк не могли бути підписані мною. Ті ж, що він все ж таки давав мені, або перероблялися, або я просто відмовлявся їх підписувати, й вони нікуди не йшли далі.

Для мене особисто головне полягало у тому, що Сталін нібито повертав мені свою довіру [...]» [9, с. 18–19].

Оскільки чаша терезів з владними повноваженнями після цієї розмови з Кремлем знову почала схилитися на бік М. Хрущова, уявляється, що вже не таку однозначно негативну щодо «УРЕ» позицію зайняв й Л. Каганович (у власних, зрозуміло, інтересах). При-

наймні, саме тоді, у червні 1947 р. був підготовлений пакет документів щодо «Наукового інституту Української Радянської Енциклопедії при Академії наук УРСР».

Вірогідно, що саме червнем 1947 р. датується адресована «Москва, Кремль, товарищу Сталіну» записка за двома прізвищами – М. Хрущова й Л. Кагановича (на сьогодні виявлений лише її проект без підписів) – щодо розгортання роботи над «Українською Радянською Енциклопедією» й потреби відповідної санкції союзного Центру (особисто Й. Сталіна) [11, ф. 1, оп. 70, спр. 654, арк. 1–3].

У меморандумі окреслювалися головніші віхи цього проекту, робота над яким розпочалася з постанови РНК УРСР й ЦК КП(б)У від 30 жовтня 1944 р. Зауважувалося, що упродовж п'яти років (1947–1952) має бути підготовлено 20 томів видання, розрахованого переважно на «контингент читачів з середньою освітою». Концептуально республіканська енциклопедія мала використовувати, з деякими скороченнями, матеріали «Большой Советской Энциклопедии» й «Малой Советской Энциклопедии» – «с расширением в необходимом объеме разделов в области истории, науки, культуры и экономики Украины». Зрозуміло, що й усю роботу по підготовці «УРЕ» мали контактувати з московським Державним науковим інститутом «Советская Энциклопедия» (1935–1949) [13, с. 99].

Передбачалося, що тематичний план республіканського енциклопедичного видання включатиме найповніші дані з марксизму-ленінізму, історії більшовизму, історії народів СРСР й Української РСР («як невід'ємної складової СРСР»); питання розвитку радянської соціалістичної культури, літератури й мистецтва народів СРСР та України; мінімум головніших даних з загальної світової історії, відомості щодо країн світу, а також відомості про найважливіші події міжнародного суспільно-політичного життя; основні дані з історії слов'ян з акцентуванням уваги на історії й культурі східних слов'ян; основні питання історії філософії російського та українського народів; питання світової культури й мистецтва з наголосом на явищах занепаду сучасної буржуазної культури й розвінчанням схилання перед нею; основні дані у галузі фізико-хімічних, математичних, сільськогосподар-

ських й інших наук з відображенням досягнень наукових установ УРСР у кожній з цих наук [11, ф. 1, оп. 70, спр. 654, арк. 1–2.].

Цілком у відповідності з тоталітарною більшовицькою парадигмою (у її сталінській версії), передбачалося відвести основне місце в «Українській Радянській Енциклопедії» перемозі так званої Жовтневої соціалістичної революції й післяжовтневому періоду розвитку Радянського Союзу загалом й України зокрема: «При освещении послеоктябрьского периода должны быть отражены вопросы установления советской власти на Украине, *добровольного вхождения Украины, как равноправной советской республики, в состав СССР*, вопросы индустриализации и коллективизации, бурного развития культуры и науки на Украине, воссоединение украинских земель в едином Украинском советском государстве. Особо должна быть подчеркнута руководящая роль партии Ленина – Сталина в борьбе украинского народа за победу Октябрьской революции и построение социализма, великая сила братской дружбы между народами СССР и *спасительная помощь украинскому народу со стороны великого русского народа*» [11, ф. 1, оп. 70, спр. 654, арк. 2.] (виділення наше. – Авт.).

Мала домінувати в енциклопедії й тема так званої Великої Вітчизняної війни проти нацистської Німеччини й мілітаристської Японії: «С особой силой должно быть подчеркнута, что спасение Украины от порабощения и уничтожения ее немецко-фашистскими захватчиками стало возможным лишь благодаря помощи всех народов Советского Союза и, прежде всего, *великого русского народа*, лишь благодаря *мудрому и гениальному руководству товарища Сталина*» [11, ф. 1, оп. 70, спр. 654, арк. 3.] (виділення наше. – Авт.).

У документі наголошувалося: «При освещении вопросов истории литературы и искусства Украины, наряду с марксистско-ленинской их трактовкой, будет показана огромная работа ЦК КП(б) Украины по разоблачению и разгрому украинских буржуазных национа-

листов, стремившихся фальсифицировать науку, литературу и искусство применительно к классовым интересам украинской буржуазии и иностранного империализма» [11, ф. 1, оп. 70, спр. 654, арк. 3].

Завершувався меморандум таким пасажом: «Считаю, что изданию Украинской Советской Энциклопедии должна принадлежать большая культурно-политическая роль в развитии советской культуры и в коммунистическом воспитании украинского народа, прошу* ЦК ВКП(б):

1. Разрешить издание на Украине Украинской Советской Энциклопедии.

2. Разрешить создание при Академии наук Украинской ССР государственного научного института «Украинская Советская Энциклопедия», возложив на него подготовку и издание Энциклопедии» [11, ф. 1, оп. 70, спр. 654, арк. 3].

З великою ймовірністю можна стверджувати, що вищезгаданий розгорнутий меморандум у справі «УРЕ» за підписами М. Хрущова й Л. Кагановича належав до категорії таких документів того часу, які, за словами М. Хрущова, «нікуди не йшли далі». Й обидва вірогідних його «підписанти» так ніколи й не поставили під його остаточним (неіснуючим) варіантом своїх підписів й, зрештою, прийняли як обов'язкову до виконання директиву Кремля про припинення республіканського енциклопедичного проекту.

Цікаво простежити подальшу долю ученого секретаря другого проекту «УРЕ». З жовтня 1946 р. Феодосій Миколайович Бабенко за сумісництвом з посадою в «УРЕ» очолив кафедру марксизму-ленінізму Київського учительського інституту. З ліквідацією енциклопедичного проекту це місце праці стало його основною роботою. На посаді завідувача кафедри у цьому інституті він перебував до вересня 1952 р., коли був призначений завідувачем кафедри марксизму-ленінізму Київського педагогічного інституту іноземних мов. 1952 р. захистив кандидатську дисертацію «Революційний демократизм Герцена», наступного року був затверджений

* Прикметна ця одиниця – «прошу» – при двох підписах під доповідною (за нормативною множиною – «просим» /рос./), що у контексті вищезгаданих спогадів М. Хрущова зайвий раз ілюструє конфліктний характер підготовки таких документів, їхній попередній й чернетковий характер, а також *необов'язковість надсилання* саноному адресату

у науковому ступені кандидата історичних наук. У березні 1955 р. знову ж таки за номенклатурним призначенням він залишив столичний Київ й переїхав на Закарпаття, де в Ужгородському державному університеті керував спершу кафедрою марксизму-ленінізму, згодом – кафедрою історії КППРС. У вересні 1961 р. вийшов на пенсію.

Повертаючись до вищезгаданих свідчень колишнього члена Редколегії другого проекту «УРЕ» Ф. Ф. Єневича, на які посилається Т. Демиденко, варто, на нашу думку, навести ширший фрагмент цих свідчень, які вмонтовані у довідку про історію республіканського енциклопедичного проекту, підготовлену 2 липня 1957 р. заступником завідувача відділу науки і культури ЦК КП України М. Г. Поздняковим. Отже, у цьому матеріалі, зокрема, згадувалося: «Робота по підготовці Української Радянської Енциклопедії, за даними одного з членів редакційної колегії Енциклопедії т. Єневича Ф. Ф., була в кінці 1946 р. автоматично припинена в зв'язку з тим, що думка про утворення Української Радянської Енциклопедії на той час не знайшла позитивного вирішення в ЦК ВКП(б). В Інституті історії партії ЦК КП України зберігається копія листа товаришів Хрущова М. С. і Кагановича Л. М. на ім'я тов. Сталіна Й. В., в якому порушувалося клопотання про дозвіл на видання Енциклопедії і про створення при Академії наук УРСР наукового інституту «Українська Радянська Енциклопедія», але в цьому листі не значиться дата, а також невідомо, чи він посилався. Письмових розпоряджень про припинення роботи не встановлено» [11, ф. 1, оп. 6, спр. 2737, арк. 27].

Вищенаведений матеріал з «автентичних» свідчень Ф. Ф. Єневича й інформації працівників Інституту історії партії при ЦК КП України щодо долі другого проекту «УРЕ» потребує, з урахуванням виявленого й проа-

налізованого нами матеріалу, серйозних корективів. По-перше, Ф. Ф. Єневич був не надто обізнаним з «кухнею» другого проекту енциклопедії і його свідчення/спогади про нього хибують на суттєві неточності. По-друге, вражає рівень (не)компетентності апарату ЦК КП України, зокрема працівників відділу науки і культури, які, готуючи відповідні довідкові матеріали для підготовки третьої, зрештою, успішної спроби «Української Радянської Енциклопедії» 1957–1965 рр., так і не спромоглися звернутися за автентичною інформацією про долю попереднього енциклопедичного проекту до «джерела» цієї інформації – завідувача кафедри Ужгородського держуніверситету Ф. М. Бабенка, колишнього ученого секретаря «УРЕ» 1946–1947 років. До речі, у його службовій документації 1947 р. таки згадується рішення ЦК ВКП(б) про припинення республіканського енциклопедичного проекту. По-третє, ситуація з надісланим/не надісланим листом М. Хрущова – Л. Кагановича 1947 р. у справі «УРЕ» також могла бути з'ясована 1957 р. апаратом ЦК КП України – хоча б запитом до відповідного відділу ЦК КППРС (очевидно, про «інтерв'ювання» самого М. Хрущова чи Л. Кагановича не йшлося). Втім, по-четверте, складається враження, що апарат ЦК КП України прагнув розпочинати виконання третього проекту «Української Радянської Енциклопедії», так би мовити, з «чистого аркуша», не особливо оглядаючись на попередній (навіть і негативний) досвід. Принаймні, якщо під час другої спроби підготовки республіканської енциклопедії ще згадували й прагнули нагромадити матеріали «скрипниківської» «УРЕ», що збереглися, то 1957 р. ця тема взагалі випала з поля зору апаратників ЦК Компартії України.

Джерела та література

1. Гриневич В. А. Утворення Наркомату оборони УРСР у 1944 р.: з історії однієї політичної гри / В. А. Гриневич // Укр. іст. журн. – 1991. – № 5. – С. 29–37.

2. Гриневич В. А. Утворення Народного комісаріату закордонних справ Української РСР: проекти і реалії (1944–1945 рр.) / В. А. Гриневич // Укр. іст. журн. – 1995. – № 3. – С. 35–46.

3. Дашкевич Я. Нескорений лицар української книги: [Юр Меженко] / Я. Р. Дашкевич // Дашкевич Я. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. – 2-ге вид., виправл. й доповн. – Львів: Львівське відділення ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України; Літературна агенція «Піраміда», 2007. – С. 613–621.

4. Демиденко Т. Маловідомі сторінки з історії української енциклопедистики: Спроба відродження проекту УРЕ у 1944–1947 рр. / Т. Демиденко // Український історичний збірник; [НАН України. Інститут історії України, Рада молодих вчених; редкол.: Т. В. Чухліб (голов. ред.) та ін.]. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – Вип. 12. – С. 215–224 (додаток «Документи». – С. 218–224).
5. Єсельчик С. Імперія пам'яті: Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / С. О. Єсельчик; [авториз. перекл. з англ. М. Климчука та Х. Чушак за ред. М. Климчука]. – К.: Критика, 2008. – 303 с.
6. Лозицький В. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991) / В. С. Лозицький. – К.: Генеза, 2005. – 368 с.
7. Про видання Української Радянської Енциклопедії: Постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У // Радянська Україна. – 1944. – 15 листопада. – № 224 (7545). – С. 1.
8. Рубльов О. С. Єневич Федір Федорович (1905 – 05.12.1976) / О. С. Рубльов // Енциклопедія історії України: В 5 т. / НАН України. Інститут історії України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2005. – Т. 3. – С. 121.
9. Хрущев Н. С. Время. Люди. Власть. [Воспоминания в 4-х кн.] / Н. С. Хрущев. – М.: Информационно-издательская компания «Московские новости», 1999. – Кн. 2. – 848 с.
10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ.
11. Центральний державний архів громадських об'єднань України, м. Київ.
12. Шаповал Ю. Микита Хрущов, Лазар Каганович і голод 1946–1947 рр. в Україні / Ю. І. Шаповал // Шаповал Ю. Україна ХХ ст.: Особи та події в контексті важкої історії. – К.: Генеза, 2001. – С. 389–392.
13. Шмушкіс Ю. Е. Советские энциклопедии: Очерки истории. Вопросы методики / Юрий Евсеевич Шмушкіс. – М.: «Советская Энциклопедия», 1975. – 192 с.
14. Юрій Олексійович Меженко (1892–1969): Матеріали до біографії / Укладачі: Т. А. Ігнатова, Н. В. Козакова, Н. В. Стрішенець; вступна ст. Ф. К. Сарани, І. Г. Шовкопляса; відп. ред. О. С. Онищенко; [НАН України: ЦНБ ім. В. І. Вернадського; Інститут укр. археографії; Канадський інститут укр. студій, Альбертський ун-т]. – К.: Інститут історії України НАН України, 1994. – 175 с. – (Науково-довідкові видання з історії України, вип. 31).

Степан Борчук (м. Івано-Франківськ)

**Маловідома сторінка «розширення прав союзних республік»:
«Українська Радянська Енциклопедія» – 2 (1944–1947 рр.)**

У статті йдеться про другу спробу підготовки «Української Радянської Енциклопедії» 1944–1947 рр., з'ясовуються обставини виникнення ідеї такого видання, перебіг роботи над проектом й причини його дострокового припинення.

Ключові слова: «Українська Радянська Енциклопедія», енциклопедичний проект 1944–1947 рр., Феодосій Бабенко, Микола Бажан, Дмитро Мануїльський, Лазар Каганович, Микита Хрущов.

Stepan Borchuk

**Little-Known Facts on "Expansion of Union Republics' Rights":
"Ukrainian Soviet Encyclopedia" -2 (1944 -1947)**

The paper describes the second endeavour to prepare «Ukrainian Soviet Encyclopedia» in 1944–1947, the circumstances of emergence of this publication's idea, the progress of work on the project and the reasons of its early termination.

Key words: «Ukrainian Soviet Encyclopedia», encyclopaedic project 1944–1947, Feodosij Babenko, Mykola Bazhan, Dmytro Manuilsky, Lazar Kaganovich, Nikita Khrushchev.

